

Η αντίθεση και ο ανταγωνισμός Πόλης - Υπαίθρου (από τα έργα των Μαρξ και Ένγκελς)

Αδαμάντιος (Μάκης) Πασχαλίδης

Επίκουρος Καθηγητής ΑΠΘ
apaschalidis@civil.auth.gr

Περίληψη: Εξετάζονται τα κείμενα των Μαρξ και Ένγκελς, οι οποίοι αναφέρονται στην αντίθεση (πόλης-υπαίθρου) και την ερευνούν ιστορικά, ιδιαιτέρως, ως προς τη μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, όπου η πόλη βρίσκεται στο επίκεντρο. Οι έννοιες της συνεργασίας και του καταμερισμού της εργασίας είναι καθοριστικές. Το περίσσειμα των εργατικών χεριών και ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός αποτελούν μηχανισμούς ερμηνείας της συγκεντρωτικής τάσης στις πόλεις και της αντίθεσης με την ύπαιθρο, καθώς και σύγχρονων φαινομένων της κρίσης, όπως η ανεργία και η μετανάστευση. Σ' ένα κυκλικό σχήμα (από την ύπαιθρο μέχρι τη μεγάλη βιομηχανική πόλη) συνοψίζεται η συγκεντρωτική τάση και ο ανταγωνισμός που στηρίζεται στα πλεονεκτήματα χωροθέτησης της βιομηχανίας (είτε από τη μεριά της υπαίθρου είτε από τη μεριά της πόλης, όπως εκφράζεται με τους μισθούς της εργασιακής δύναμης). Η αντίθεση πόλης υπαίθρου, υπάρχει, λόγω της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του χωρισμού του κεφαλαίου και της γαιοκτησίας και εδράζεται στον καταμερισμό της εργασίας, ενώ ο ανταγωνισμός της πόλης και υπαίθρου εδράζεται στα αντίπαλα συμφέροντα.

Εισαγωγή

«...Κι έτσι από το χωριό γίνεται μια μικρή πόλη και από τη μικρή πόλη μια μεγάλη. Κι όσο μεγαλύτερη είναι η πόλη τόσο περισσότερα είναι τα πλεονεκτήματα της συσσωμάτωσης [“Ansiedlung”, εποίκισμός]. Έχουν σιδηρόδρομους, κανάλια και δρόμους. Η επιλογή ανάμεσα στους έμπειρους εργάτες γίνεται όλο και μεγαλύτερη...[“neue Etablissements”, νέες εγκαταστάσεις, νέα οικήματα] εξαιτίας του ανταγωνισμού [“Konkurrenz”] που διεξάγουν μεταξύ τους οι άνθρωποι της οικοδομής καθώς και οι κατασκευαστές μηχανών...Απ' εδώ προκύπτει και η εκπληκτικά γρήγορη ορμή ανάπτυξης [“Vermehrung”, πλήθωμα] των μεγάλων βιομηχανικών πόλεων. Ασφαλώς η ύπαιθρος έχει, σ' αντιστάθμισμα, το πλεονέκτημα ότι το μεροκάματο [“Lohn”] είναι συνήθως χαμηλότερο, έτσι τα αγροτικά διαμερίσματα [“Land”, ύπαιθρος] και οι βιομηχανικές πόλεις παραμένουν σε διαρκή ανταγωνισμό...[“Konkurrenz”]» [1845] (Ένγκελς, 1974α: 65 και Engels, 1974β: 87).

«ΠΡΟΧΩΡΟΥΜΕ!...φώναξε ο μηχανικός όταν στις ακόμα στρωμένες σιδηροδρομικές ράγες έφτασε το δεύτερο τρένο γεμάτο ανθρώπους, κάρβουνο, εργαλεία και τρόφιμα...Ο ανταγωνισμός των διπλανών πόλεων επιτάχυνε το ρυθμό... Η πόλη

είχε γίνει κυρίαρχη των γειτονικών πόλεων και είχε εξελιχτεί σε πρωτεύουσα της περιοχής... Το δάσος όμως εξακολούθησε να κατεβαίνει από τα βουνά στην πεδιάδα, λίμνες και ποτάμια γεννιούνταν...«Προχωρούμε!» φώναξε ένας δρυοκόλαπτης καθώς σφυροκοπούσε τον κορμό ενός δέντρου. Και κοίταξε ευχαριστημένος το δάσος που όλο και μεγάλωνε και χαιρόταν το υπέροχο προχώρημά του πάνω στα χώματα». [1910] (Χέρμαν Έσσε, «Η ΠΟΛΗ», στο *Αναγνωστικό*.(μετάφραση Μ. Χατζηγιάννη), Ζαχαρόπουλος 1994: 124-125 και 130).

Εξετάζονται τα κείμενα των Μαρξ και Ένγκελς, οι οποίοι αναφέρονται στην αντίθεση (πόλης-υπαίθρου) και την ερευνούν ιστορικά, ιδιαιτέρως, στη μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, όπου η πόλη βρίσκεται στο επίκεντρο (Όπως υπάρχει στο απόσπασμα παραπάνω, ο Ένγκελς, αναφέρεται σε ανταγωνισμό, τον οποίο θα εξετάσουμε στο ξεχωριστό κεφάλαιο 2).

Πρόκειται για αντίθεση (Gegensatz), για αντίφαση (Widerspruch), για ανταγωνισμό (Konkurrenz) της πόλης και της υπαίθρου; Μια ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης θα έδινε την απάντηση, όπως την πραγματοποιεί ο Brake (1980: 32-33 για την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας) και παραμένει γι' αυτό στη διατύπωση και στον τίτλο του βιβλίου του: «προς τη σχέση πόλης και υπαίθρου». Στην Εισαγωγή των *Grundrisse*, ο Μαρξ διατυπώνει ένα γενικό σχέδιο για την εργασία του, στο οποίο αναφέρεται στην κατανομή του πληθυσμού στην Πόλη και στην Ύπαιθρο (καθώς και σε τάξεις, σε παραγωγικούς κλάδους κτλ.), «όταν εξετάζει μια δοσμένη χώρα από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας» (Μαρξ 1989: 66). Τα παραπάνω θα μπορούσαν να συγκροτήσουν μια άλλη υπόθεση εργασίας (ορισμένες αναφορές για την Ελλάδα υπάρχουν και στο παρόν κείμενο).

Ο Hobsbawm (2003) στην «εποχή του Κεφαλαίου», ερευνά και την «ανάπτυξη των πόλεων» και αφιερώνει ένα κεφάλαιο με τίτλο: «Η πόλη, η βιομηχανία, η εργατική τάξη» (ό. π. 314-345, όπου αναφέρεται και το παράδειγμα-«αστικοποίησης, αστυφιλίας, της τυπικής βιομηχανικής πόλης κτλ.»-της Μεγάλης Βρετανίας). «Το άστυ ήταν πράγματι, το εντυπωσιακότερο εξωτερικό σύμβολο του βιομηχανικού κόσμου, πλάι στο σιδηρόδρομο» (ό. π.: 316). Το θέμα που εξετάζουμε εδώ το συμπυκνώνει με γλαφυρό τρόπο ως εξής: «Έτσι, η τυπική μορφή της νέας βιομηχανικής ζώνης προέκυπτε, κατά κανόνα, από τη συγχώνευση ξεχωριστών χωριών, που εξελίσσονταν σε μικρές πόλεις, και μικρών πόλεων, που εξελίσσονταν σε μεγαλύτερες. Δεν ήταν ακόμα οι πυκνά δομημένες αστικές περιοχές του 20ού αιώνα, παρόλο που οι καμινάδες των εργοστασίων, συχνά παρατεταγμένες κατά μήκος της κοιλάδας ενός ποταμού, οι σιδηροδρομικές διασταυρώσεις η μονοτονία του τούβλου με το ξεθωριασμένο χρώμα, ο πέπλος αιθάλης που κρεμόταν από πάνω τους, όλα αυτά τους έδιναν μια κάποια συνοχή...» (ό. π.: 317).

Για να παραμείνουμε στον Hobsbawm (2005), ο οποίος κάνει πολλές αναφορές στη λογοτεχνία, επισημαίνουμε και το ακόλουθο που αναφέρεται στην ανάπτυξη της καπιταλιστικής κοινωνίας και τη βιομηχανική επανάσταση: «*Η Ανθρώπινη Κωμωδία* του Balzac, το εξάισιο λογοτεχνικό μνημείο αυτής της ανάπτυξης, ανή-

κει στη δεκαετία του 1830» (ό. π.: 47). Υπενθυμίζουμε τις αναφορές του Μαρξ στο έργο του Balzac, το οποίο περιλαμβάνει το θέμα της σχέσης πόλης-υπαίθρου όπως, στους *Χωριάτες* και στα *Χαμένα Όνειρα* (σε μετάφραση ζωής του Κώστα Σφήκα).

Σύμφωνα με το Λεφέβρ (1987: 136): «...ο καπιταλισμός (επιχειρήσεις, δίκτυα επικοινωνίας και ανταλλαγών) θεμελιωνόταν τότε στο φυσικό χώρο, τον γεωγραφικό, στο χώρο της πρώτης φύσης. Δεν έχει ακόμη τροποποιήσει το χώρο σε βάθος και, ακόμη λιγότερο, δεν τον έχει ενσωματώσει μεταβάλλοντάς τον. Ο χώρος δεν εμφανίζεται στον Μαρξ παρά ως σύνολο των τρόπων παραγωγής, ως το έδαφος των διαφόρων αγορών. Η πόλη δεν δημιουργεί ακόμη μεγάλα προβλήματα, εκτός ίσως από το πρόβλημα της κατοικίας (που πραγματεύθηκε ο Ένγκελς). Ζει και συμβιώνει με το περιβάλλον της, πράγμα που υπογραμμίζει ο Μαρξ: ύπαιθρος/φύση. Η σχέση «πόλη/ύπαιθρος» εμφανίζεται κυρίως ως μια περίπτωση καταμερισμού της εργασίας...» (βλ. επίσης, Σιλντς, 2007: 261-344).

Ο Castells (χ. χ. έ: 165 επομ.) έγραψε για τις «αστικές αντιφάσεις» (urban contradictions) και αναφέρεται στην «οργάνωση του χώρου, στην κοινωνική και τεχνική κατανομή της γης και στην παραγωγή, διανομή και τη διαχείριση των συλλογικών μέσων κατανάλωσης -όπως γενικά, η κατοικία, η εκπαίδευση, η υγεία, οι μεταφορές, οι συλλογικές παροχές κλπ. (ό. π.: 166).

Η Χαστάογλου (1982: 7-9) στις «ενοσιολογικές οριοθετήσεις των φαινομένων του χώρου» αναφέρει τους ορισμούς της πόλης και θεωρεί «το ζήτημα της σχέσης δομημένου Χώρου και Κοινωνίας, που φαίνεται να είναι το κεντρικό ζήτημα γύρω από το οποίο στρέφονται οι ορισμοί αυτοί» (ό. π.: 9). «Η πόλη δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά στην κοινωνική σκέψη τον 20^ο αιώνα. Η συσσώρευση υπερπληθυσμού στις πόλεις, ο σχηματισμός μεγάλων αγορών εργασίας και προϊόντων, διαδικασίες που ξεκίνησαν με την καπιταλιστική εκβιομηχάνιση και ολοκληρώθηκαν στην ανάπτυξή της, αναλύονται από οικονομολόγους, κοινωνιολόγους και ιστορικούς ήδη από τον 19ο αιώνα. Από τον Marx μέχρι τον Weber, η μελέτη της πόλης και του ρόλου της έχει κιάλας διαγράψει μια πορεία» (ό. π.: 10).

Ο Laerle (1978) θεωρεί ότι η θεωρητική εξήγηση του σύνθετου προβλήματος της αστικοποίησης (“Verstaedterung”) στη συστηματική υλιστική ανάλυση της κοινωνίας είναι ανοικτή στη μαρξιστική συζήτηση (και παραπέμπει στους γάλλους κοινωνιολόγους: Castells, Lojkin και Pickvance, καθώς και στις συζητήσεις στο περιοδικό *International Journal of Urban and Regional Research*). Στο σημαντικό αυτό άρθρο και κάτω από τον τίτλο ενός κεφαλαίου: «η αντίθεση μεταξύ πόλης και υπαίθρου» υποστηρίζει ότι η έλλειψη συστηματικής παρουσίας από τον Μαρξ της σχέσης μεταξύ οικονομικών νόμων κίνησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και των τρόπων «ανάπτυξης» (“Entfaltung”) και επίδρασης της αντίθεσης πόλης και υπαίθρου, οδήγησε σε τεράστιες διαφορές στη μαρξιστική συζήτηση για τη μεθοδική «ρυθμιστική» θέση (“Stellenwert”) αυτής της αντίθεσης στο πλαίσιο της ανάλυσης του καπιταλισμού (ό. π.: 26). Το ερώτημα που θέτει (ό. π.:

33) το οποίο επεξεργάζεται περαιτέρω ο Brake (1980: 9 και 29) αφορά στις συνθήκες εργασίας και ζωής και τον τρόπο που «μεταλλάσσονται» (“umsetzen”) αυτές μέσα στη χωρική διάρθρωση της παραγωγής και των οικισμών.

Η σχέση πόλης/υπαίθρου στον Γκράμσι (Χαστάογλου, 1982) προσεγγίζεται μέσα από την ιστορική και πολιτική ιδιαιτερότητα της Ιταλίας: την αντίθεση καπιταλισμού φεουδαλισμού, την κυριαρχία των πόλεων του βιομηχανικού Βορρά πάνω στον αγροτικό Νότο και επομένως στην προσπάθεια της αστικής τάξης των πόλεων να ηγεμονεύσει στην αγροτική τάξη της υπαίθρου.

Τέλος, η αντίθεση «κέντρου-περιφέρειας», εμπεριέχει την αντίθεση πόλης υπαίθρου σύμφωνα με τις έννοιες «της μεταφοράς της αξίας, της άνισης ανταλλαγής και της εξάρτησης μ. ά.» Η συζήτηση είναι μεγάλη («θα έπρεπε να μετακινήσουμε ένα βουνό από κείμενα», όπως έγραψε κι ο Λεφέβρ, αν προσθέταμε και τη λέξη «ανάπτυξη» τότε το βουνό θα αποτελούνταν από πολλά ράφια βιβλιοθηκών!). Με αφετηρία τα βιβλία των: Λένιν, Μαντέλ, Αμίν, Εμμανουήλ, Palloix, Senghaas, Lipietz, Laerple (βλ. Πασχαλίδης, 1986: 69-96), η συζήτηση επεκτείνεται στη μαρξιστική κριτική της αντίθεσης πόλης και υπαίθρου που συζητάμε εδώ και όχι τόσο στο διεθνές επίπεδο αλλά στο εσωτερικό των χωρών (υπανάπτυκτες, της περιφέρειας του νότου: Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα μ. ά.).

1. Η αντίθεση πόλης και υπαίθρου

1.1 Ιστορική επισκόπηση

Το κείμενο που εξετάζουμε εδώ από τα *Grundrisse* έχει τίτλο: «Μορφές που προηγούνται από την καπιταλιστική παραγωγή» (Μαρξ, 1990: 358-389 και Marx, 1974: 375-413). Ο Hobsbawm στην «Εισαγωγή» (Μαρξ, 1983: 17-87, όπου υπάρχει ως τίτλος: «Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί») εξετάζει το παραπάνω κείμενο διεξοδικά (μελέτησε ακόμη και τις ιστορικές πηγές που χρησιμοποιούσαν και βασίσθηκαν οι Μαρξ και Ένγκελς!). Ο Hobsbawm εξετάζει τις απόψεις των Μαρξ και Ένγκελς ξεκινώντας από τη *Γερμανική Ιδεολογία* (Μαρξ, 1983: 39-45, όπου, σ' αυτό το βιβλίο, υπάρχει ως συμπληρωματικό κείμενο, ένα εκτενές απόσπασμα από τη *Γερμανική Ιδεολογία*¹, ό. π.: 167-189). Τα «αγκωνάρια, πάνω στα οποία χτίστηκε η θεωρία...» (Hobsbawm στο Μαρξ, 1983: 21), είναι: η αλληλεπίδραση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, η οικειοποίηση της φύσης, (ως έκφραση της εργασίας), η ιστορική περίπτωση της ιδιοκτησίας (ατομική), ο άνθρωπος ως κοινωνικό ζώο που αναπτύσσει τόσο τη συνεργασία, όσο και τον κοινωνικό

---

1 Επιλέγουμε να μην αναφερθούμε στο πρωτότυπο, καθόσον η επεξεργασία του Hobsawm παραμένει πιστή σ' αυτό, παρέχει ιστορικές ερμηνείες, αποσαφηνίζει γενικευμένους και αφηρημένους όρους (ό. π.: 19) και ακόμη μ. ά. περιορίζει τις μεγάλες παραγράφους.

καταμερισμό της εργασίας (όπως την εξειδίκευση των λειτουργιών), η παραγωγή του πλεονάσματος, η ανταλλαγή και η χρήση (ό. π.). Η αντίθεση πόλης-υπαίθρου αναφέρεται συνεχώς και ενσωματώνεται πλήρως, στην ιστορική επισκόπηση σε τέσσερα (α, β, γ και δ) στάδια και συστήματα ως εξής (ό. π.: 51): α. η κοινοτική ιδιοκτησία, όπως στο ανατολίτικο σύστημα, β. η κοινοκτημονική ιδιοκτησία, γ. η άνοδος της τεχνουργικής χειροτεχνίας και δ. η εμφάνιση του προλεταριάτου.

1.2 Διαχωρισμός πόλης και υπαίθρου: υλική και πνευματική εργασία και ιδιωτεία² της ζωής στην ύπαιθρο

Ο Αξελός (2000: 85) αναφέρει το ακόλουθο απόσπασμα από τη *Γερμανική Ιδεολογία*: «[Ο μεγαλύτερος καταμερισμός της υλικής και της πνευματικής εργασίας είναι ο διαχωρισμός της πόλης και της υπαίθρου. Η αντίθεση, ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, ξεκινά με το πέρασμα από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό...και συνεχίζεται διαμέσου ολόκληρης της ιστορίας του πολιτισμού ως τις μέρες μας] (*Γερμ. Ιδεολ.*)...Εγκαταλείποντας τη φύση, ο άνθρωπος παραδίδεται σε μια αντιφυσική εργασία και εκπολιτίζεται...» (βλ. επίσης, Ροδολάκης, 1997: 28). Υπάρχουν και οι εξής σχετικές αναφορές για την πόλη και την ύπαιθρο στο «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος (Μαρξ, Έγκελς, 2004: 51-52 και Marx/Engels, 1972 [446-447]): «Η αστική τάξη υπέταξε την ύπαιθρο στην κυριαρχία της πόλης. Δημιούργησε τεράστιες πόλεις, αύξησε σε μεγάλο βαθμό τον αστικό [“staedtisch”] πληθυσμό σε σύγκριση με τον πληθυσμό της υπαίθρου, αποσπώντας έτσι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού από την ηλιθιότητα [“Idiotismus”] της αγροτικής ζωής [“Landlebens”, της ζωής στην ύπαιθρο]». Ο Hobsbawm στην Εισαγωγή του στο ίδιο βιβλίο (Μαρξ, Έγκελς, 2004: 21) σχολιάζει την παραπάνω φράση ως εξής: «Ωστόσο, μολονότι δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ο Μαρξ συμμεριζόταν τότε τη συνήθη περιφρόνηση-καθώς και την άγνοια-που οι κάτοικοι των πόλεων έτρεφαν για το περιβάλλον του χωριού, η πραγματική και αναλυτικά πιο ενδιαφέρουσα γερμανική φράση («dem Idiotismus des Landlebens entrissen») αναφερόταν όχι στη «βλακεία», αλλά στους «στενούς ορίζοντες» ή «στην απομόνωση από την ευρύτερη κοινωνία», μέσα στην οποία ζούσε ο λαός της υπαίθρου. Απηχούσε το γνήσιο νόημα του ελληνικού όρου «ιδιότης», από το οποίο προέρχεται και το τρέχον νόημα της λέξης «ηλιθίος» («idiot») ή ηλιθιότητα («idiotcy»): «άτομο που ενδιαφέρεται μόνο για τις προσωπικές του υποθέσεις κι όχι γι’ αυτές της ευρύτερης κοινότητας». Με την πάροδο, λοιπόν, του χρόνου (μετά τη δεκαετία του 1840)-και σε κινήματα των οποίων τα μέλη, σ’ αντίθεση με τον Μαρξ, δεν είχαν την κλασική του παιδεία-, η αρχική αυτή έννοια εξανεμίστηκε και παρερμηνεύτηκε».

2 Αρχαία: «Ιδιωτική ζωή μακριά από δημόσια απασχόληση, έλλειψη μόρφωσης», στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών(Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη), ΑΠΘ, 1998. Ιδιωτεύω σημαίνει δε μετέχω στη δημόσια ζωή. Βλ. επίσης το κείμενο του Hobsbawm που ακολουθεί (στη δεύτερη παράγραφο του παρόντος κεφ.2.3).

1.3 Η χειροτεχνία, η χειροτεχνική εργασία (και τα επιτηδεύματα της πόλης και της υπαίθρου), καθώς και το συντεχνιακό σύστημα.

Μια ιδιαίτερη μορφή ανάπτυξης της χειροτεχνίας και της χειροτεχνικής εργασίας, εξετάζεται από το Μαρξ στα διάφορα ιστορικά συστήματα και σε σχέση με τις συντεχνίες. «...η ιδιοκτησία του εργαλείου από τον εργάτη προϋποθέτει μίαν ιδιαίτερη μορφή εξέλιξης (ανάπτυξης) της μεταποιητικής εργασίας σαν *χειροτεχνικής εργασίας* και συνδεδεμένο μ' αυτή το συντεχνιακό σύστημα... Οι πρωταρχικές ιστορικές μορφές, όπου το κεφάλαιο εμφανίζεται αρχικά σποραδικά ή *τοπικά, δίπλα-δίπλα* με τους παλαιούς τρόπους παραγωγής, αλλά διαρρηγνύοντας τους σιγά-σιγά παντού, είναι από τη μια μεριά η καθαυτό *χειροτεχνία* (όχι ακόμα εργοστάσιο)... Η χειροτεχνία δεν εξαπλώνεται, αρχικά, στα λεγόμενα *αστικά επιτηδεύματα-αλλά στα παράπλευρα (παρεπόμενα) επιτηδεύματα της υπαίθρου*, την κλώση και την ύφανση, την εργασία που απαιτεί τη λιγότερη συντεχνιακή επιδεξιότητα και καλλιτεχνική κατάρτιση... Τα αγροτικά παρα-επιτηδεύματα αποτελούν την πλατιά βάση της χειροτεχνίας, ενώ τα αστικά επιτηδεύματα απαιτούν υψηλή πρόοδο της παραγωγής, για να μπορούν να ασκηθούν σε επιχειρησιακή αναλογία [“betriebsmaessig”]» (Marx, 1974: 397, 410, Μαρξ, 1990: 375, 385-386 Μαρξ, 1983: 133, 157-8, Μαρξ, χ.χ.έ.: 181, 196-197, με δικιά μας επεξεργασία³).

1.4 Η πόλη στο επίκεντρο της προέλευσης του καπιταλισμού και η διαμόρφωσή της δια μέσου του εμπορίου.

«Ο καταμερισμός της εργασίας σ' ένα έθνος οδηγεί στο χωρισμό της βιομηχανικής και εμπορικής εργασίας από την αγροτική εργασία, και επομένως στο χωρισμό

---

3 Υπάρχουν διαφορές στις μεταφράσεις και το έναυσμα είναι η λέξη “Manufaktur”, η οποία είτε παραμένει αμετάφραστη, είτε μεταφράζεται ως χειροτεχνία. «Ένα πρόβλημα στη χρήση του όρου ‘Χειροτεχνία’ γεννιέται προκειμένου για τα χειροτεχνικά εργαστήρια ή ‘εργοστάσια’ της τελευταίας περιόδου του δυτικού φεουδαλισμού και της πρώτης περιόδου του καπιταλισμού» (από το προλογικό σημείωμα του μεταφραστή στο: Μαρξ, 1983: 9). Το πρόβλημα «λύνεται» με τη χρήση του όρου «εργοστασιακή χειροτεχνία» (δ. π.) και η συζήτηση αυτή έχει κι άλλες μεταφραστικές προεκτάσεις. Ο μεταφραστής του «Κεφαλαίου» μετέφρασε στο «ευρητήριο» τη μανουφакτούρα σε παρένθεση μεγάλη χειροτεχνία και την οικιακή βιομηχανία σε βιοτεχνία, ενώ παρέπεμπε για τον όρο χειροτεχνία στη βιοτεχνία. Διαπιστώνουμε επίσης ότι οι μεταφραστές δεν αναφέρουν ο ένας τον άλλον. Μια υπόθεση είναι ότι υπάρχουν τόσες διαφορές, οι οποίες δεν επιτρέπουν καν τη συζήτηση. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από: α. την ερμηνεία ορισμένων όρων και εννοιών, β. τη γνώση της ιστορίας από τις πηγές που αναφέρονταν ο Μαρξ (βλ. Hobsbawm, στο 1.1), καθώς και γ. τη γερμανική γλώσσα που έγραφε ο Μαρξ (θα ήθελα εδώ να ευχαριστήσω για μια τέτοια προσέγγιση τον Abdurrahman Guelbeyaz). Αν δεν ισχύει αυτή η υπόθεση, που μάλλον δεν ισχύει αν κρίνει κανείς από τους εμπειριστωμένους προλόγους, καθώς και τις σημειώσεις των μεταφραστών (στα Μαρξ, 1990 Μαρξ, 1983 και Μαρξ, χ. χ. έ.), τότε η συζήτηση είναι ανοιχτή, τουλάχιστον ως προς τη σύγκριση με τα πρωτότυπα, όπως προτρέπει ο Θ. Καλοπίσης (στο Μαρξ, 1983: 14).

πόλης και χωριού [“Land”] και στην αντίθεση των συμφερόντων τους» (Μαρξ, Ένγκελς, χ.χ.έ.: 62 και Marx, Engels, 1981: 22).

Ο Hobsbawm επισημαίνει: «...το στοιχείο εκείνο, μέσα στα σπλάχνα της φεουδαλικής κοινωνίας, από το οποίο προκύπτει ο καπιταλισμός, φαίνεται να είναι η πόλη-ακόμα πιο ειδικά οι έμποροι και οι τεχνουργοί της πόλης» (Μαρξ, 1983: 56, ο τονισμός είναι δικός μας). Κάτω από τον τίτλο *Verkehr und Produktivkraft* (-«εμπόριο και παραγωγική δύναμη», τίτλος που δεν υπάρχει στην ελληνική μετάφραση), οι Μαρξ και Ένγκελς αναφέρονται στη διαμόρφωση των πόλεων δια μέσου του εμπορίου: «Η επόμενη επέκταση του καταμερισμού εργασίας ήταν ο χωρισμός της παραγωγής και του εμπορίου...Έτσι ήταν πιο δεδομένη η δυνατότητα εμπορικής επικοινωνίας που ξεπερνούσε τα άμεσα περίχωρα. Ήταν μια δυνατότητα που η πραγματοποίησή της εξαρτιόταν από τα υπάρχοντα συγκοινωνιακά μέσα, από την κατάσταση της δημόσιας ασφάλειας στην ύπαιθρο...και εξαρτιόταν, επίσης, από το κάθε φορά περισσότερο ή λιγότερο ανεβασμένο επίπεδο των αναγκών της περιοχής που ήταν προσιτή στην επικοινωνία...» (Μαρξ, Ένγκελς, χ. χ. έ.: 102-103)⁴.

1.5 Η φύση, η γη, το έδαφος, οι φυσικοί όροι της εργασίας και η γαιοπρόσδοος

Στην αρχή των «Μορφών», επισημαίνονται τα ακόλουθα: «...Πρώτ’ απ’ όλα, κατά συνέπεια, ο εργάτης αποσπάται από τη γη, το φυσικό του εργαστήρι...Η γη είναι το μεγάλο εργαστήρι, ο ταρσανάς που προμηθεύει τόσο το μέσο εργασίας όσο και το υλικό της εργασίας, την έδρα, τη βάση της κοινότητας...Το άτομο συμπεριφέρεται απλώς απέναντι στις αντικειμενικές συνθήκες της εργασίας θεωρώντας-τες σαν δικές-του, σαν ανόργανη φύση της υποκειμενικότητάς-του, μέσα στην οποία αυτή η υποκειμενικότητα πραγματώνει τον εαυτό-της...Αλλά αυτή η συμπεριφορά απέναντι στη γη, στο έδαφος που θεωρείται ιδιοκτησία του εργαζόμενου ατόμου, περνάει από μια διαμεσολάβηση» (Marx, 1974: 375, 376, Μαρξ, 1990: 358, 359, Μαρξ, 1983: 91, 93-94, 109-110 και Μαρξ, χ. χ. έ.: 154, 156 με δικιά μας επεξεργασία⁵).

4 Η λέξη «εμπόριο» αντιστοιχεί στη λέξη “Verkehr” στο πρωτότυπο (Marx, Engels 1981: 52-53), οι λέξεις: «εμπορική επικοινωνία» αντιστοιχούν στο “Handelsverbindung” που σημαίνει εμπορικές συνδέσεις-ενώσεις, τα «συγκοινωνιακά μέσα» αντιστοιχούν στο “Kommunikationsmittel” που σημαίνει μέσα επικοινωνίας και η τελευταία λέξη «επικοινωνία» αντιστοιχεί στη λέξη “Verkehr” ό. π.

5 Στο παραπάνω απόσπασμα αναφέρονται δυο λέξεις οι οποίες απαιτούν εννοιολογική αποσαφήνιση, όπως την κάνει ο μεταφραστής (Μαρξ, 1983: 205 και 212-215): α. Η χρησιμοποίηση της λέξης «υποκείμενο» εξηγείται με βάση τη χεγγελιανή φιλοσοφία, ως δυο «υποκείμενα» «καθ’ εαυτά» («όπως θα έλεγε και ο Χέγκελ»): «το ένα υποκείμενο, το οργανικό, είναι ο άνθρωπος. Το άλλο, το ανόργανο, είναι η φύση καθ’ εαυτήν, έτσι όπως υπάρχει τόσο έξω όσο και μέσα στο αν-

Ο Κωτσάκης (1987: 182-206) βασιζόμενος στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ ορίζει: «φυσική ύλη είναι τα μη παραγόμενα μέσα παραγωγής» (ό. π.: 184), «γη είναι η φυσική ύλη σαν αντικείμενο γαιοκτησίας» (ό. π.: 185), «γαιοπρόσδοος είναι το πρόσθετο κέρδος σαν δικαίωμα της γαιοκτησίας» (ό. π.: 191). Η «οικονομική έννοια του χώρου» συνίσταται στη «γη-ύλη, στη γη-κεφάλαιο και στη γη-εμπόρευμα» (ό. π.: 192-196). Το «έδαφος» και ο «χώρος» συνιστούν νέους όρους ως εξής: «Ενδιάμεσο είναι το έδαφος που αποτελεί μέσο παραγωγής ενός άλλου χώρου. Δημιουργείται έτσι η ιεραρχία: φυσικός χώρος (γη), αρχικό έδαφος (γαιοκεφάλαιο-1), ενδιάμεσα εδάφη (γαιοκεφάλαια-2,3,..) τελικός χώρος (γαιοκεφάλαιο-ν). Ο ορισμός αυτός έχει την εξής τεχνική χρησιμότητα: γενικεύει τον όρο 'έδαφος' στον παραγόμενο χώρο που είναι μέσο παραγωγής του χώρου. Ο υπόλοιπος χώρος-ό,τι δεν είναι έδαφος-είναι είτε μη-παραγόμενος χώρος (φυσικός χώρος) είτε παραγόμενος χώρος που δεν είναι μέσο παραγωγής του χώρου (τελικός χώρος). Ας πούμε τέλος-για την πληρότητα της ορολογίας-'τεχνητό χώρο' τον χώρο που δεν είναι φυσικός, δηλαδή, το αρχικό έδαφος, τα ενδιάμεσα εδάφη και τον τελικό χώρο» (ό. π.: 203).

2. Ανταγωνισμός Πόλης και Υπαίθρου (Ένγκελς)

2.1 Το κυκλικό σχήμα της συγκεντρωτικής τάσης στον ανταγωνισμό πόλης και υπαίθρου

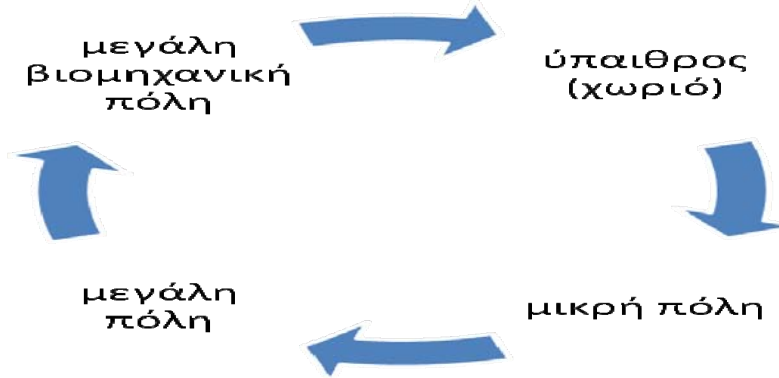
«Οι μεγάλες πόλεις αποτελούν, κατά τον Ένγκελς, τους τόπους τους πιο χαρακτηριστικούς του καπιταλισμού...» (Hobsbawm στο Ένγκελς, 1974α: 15). Στο Εισαγωγικό του σημείωμα, στο βιβλίο του Ένγκελς *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, ο Hobsbawm εξετάζει το βιβλίο με τη γνωστή ιστορική εμβρίθεια (εκτός από τις δικές του εργασίες πάνω στο θέμα, παραπέμπει και εξετάζει τις αντίστοιχες εργασίες άλλων και τις πηγές με τεκμηρίωση, ό. π.: 9-29). «...τα χωριά μετατρέπονται σε πόλεις που, οι ίδιες, αναπτύσσονται εξ αιτίας των οικονομικών πλεονεκτημάτων που εμφανίζουν στα μάτια των βιομηχάνων. Η βιομηχανία πάλλει που τείνει να μετακινηθεί απ' τα αστικά κέντρα προς τις αγροτικές περιοχές, κι όπου τα μεροκάματα είναι μικρότερα, προκαλεί, με τη σειρά της, με τη μετακίνησή της αυτή την αλλαγή της υπαίθρου» (Ένγκελς, 1974α: 15, βλ. επίσης για τις συνθήκες ζωής στις πόλεις στο Ένγκελς, 1963: 441 και στο Ροδολάκης, 1997: 35-37). Το παρακάτω κυκλικό σχήμα συνοψίζει τη συγκεντρωτική τάση (της βιομηχανίας, του κεφαλαίου, του πληθυσμού και των εργατικών χεριών) και τον ανταγωνισμό

θρώπινο σώμα» (ό. π.). Το θέμα αυτό το θίγει και ο Π. Μάρκαρης, όπου στην εισαγωγή του με τίτλο «το προσωπικό και το οικουμενικό στη μετάφραση του *Φάουστ*», αναφέρεται σ' ένα «κλειδί» της μετάφρασής του: στην «εγχείρηση της φύσης, δηλ. του φυσικού κόσμου, τη μετα-φύση και την ανθρώπινη φύση» (στη σελίδα 16 του βιβλίου *Φάουστ* του Goethe, τέταρτη έκδοση, Γαβρηλίδης 2009). β. Η λέξη-όρος «διαμεσολάβηση» εξηγείται (με τον Χέγκελ) εκτενώς στο «επίμετρο 2», (ό. π.: 212-215).

που στηρίζεται στα πλεονεκτήματα χωροθέτησης της βιομηχανίας (είτε από τη μεριά της υπαίθρου είτε από τη μεριά της πόλης): του περισσεύματος των εργατικών χεριών και της πτώσης της αμοιβής εργασίας. Όλ' αυτά θα μπορούσαν να παρασταθούν σχηματικά με τα βέλη (σχήμα 1).

Σχήμα 1: Ανταγωνισμός πόλης-υπαίθρου (σε κυκλικό σχήμα)

2.2 «Περίσσευμα Πληθυσμού και Εργατικών Χεριών» στον Ένγκελς και «Βιομηχανικός Εφεδρικός Στρατός» στον Μαρξ

Όπως είδαμε παραπάνω, ο Ένγκελς περιέλαβε το Περίσσευμα Πληθυσμού και Εργατικών Χεριών στο μηχανισμό της συγκεντρωτικής τάσης για τη χωροθέτηση της βιομηχανίας είτε στην ύπαιθρο, είτε στην πόλη. Το περίσσευμα αυτό ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* (1978: 651 επομ. και 664 επομ.) το ονομάζει «εφεδρικό στρατό» ή «σχετικό υπερπληθυσμό» και το εξετάζει ως προς τις τρεις μορφές του: α. «ρευστή» μορφή σ' εκείνα τα κέντρα της σύγχρονης βιομηχανίας όπου υπάρχει μια διαρκώς φθίνουσα αναλογία του αριθμού των εργαζομένων σε σύγκριση με την κλίμακα της παραγωγής, β. «λανθάνουσα», από την έξοδο της αγροτικής απασχόλησης (κύρια μορφή της μετανάστευσης στην Ελλάδα μετά το 1949) και γ. «στάσιμος» που αποτελεί τμήμα του ενεργού εργατικού στρατού, αλλά με άτακτη απασχόληση (όλες οι παραπάνω μορφές εμφανίζονται στη σημερινή κρίση).

Συμπεράσματα

Επιβεβαιώνεται εδώ ο Hobsbawm, όταν έγραφε «ότι ο Μαρξ δεν μπορεί να κομματιαστεί σε τμήματα, σύμφωνα με τις ακαδημαϊκές εξειδικεύσεις του καιρού-μας» (Μαρξ 1983: 27). Όλα τα κείμενά του Μαρξ και του Ένγκελς που εξετάσαμε εδώ αναφέρονται συνεχώς και επικεντρώνονται στις αντιφάσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής (καπιταλισμού) και στην κύρια αντίφαση κεφαλαίου και

εργασίας. Στο παρόν κείμενο «υποβαθμίσθηκε» αυτή η κύρια άποψη και θέση. Ίσως να μετριάζει αυτήν την «υποβάθμιση» το γεγονός ότι η πόλη βρίσκεται στο επίκεντρο της προέλευσης του καπιταλισμού και της δημιουργίας εκεί της εργατικής τάξης, καθώς και το ότι η σχέση της με την ύπαιθρο κατέχει θέση κλειδί για τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Οι έννοιες της συνεργασίας και του καταμερισμού της εργασίας είναι καθοριστικές. Η αντίθεση πόλης υπαίθρου, υπάρχει λόγω της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του χωρισμού του κεφαλαίου και της γαιοκτησίας και εδράζεται στον καταμερισμό της εργασίας (της γεωργίας και της χειροτεχνίας), ενώ ο ανταγωνισμός της πόλης και υπαίθρου εδράζεται στα αντίπαλα συμφέροντα (κεφαλαίου και εργατικού μισθού, χειροτεχνών μεταξύ τους, μ. ά., της βιομηχανίας των πόλεων και της χειροτεχνίας της υπαίθρου). Η αντίθεση αυτή και ο ανταγωνισμός συνθέτουν αντιφάσεις ανάμεσα στην εργασιακή δύναμη και στο κεφάλαιο (επισημαίνουμε εδώ ότι ο ανταγωνισμός αποτελεί μια αντίφαση που περιλαμβάνει αντιθέσεις συμφερόντων των τάξεων). Το περίσσειμα των εργατικών χεριών και ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός αποτελούν μηχανισμούς ερμηνείας της συγκεντρωτικής τάσης στις πόλεις και της αντίθεσης με την ύπαιθρο καθώς και σύγχρονων φαινομένων της κρίσης, όπως η ανεργία και η μετανάστευση.

Σ' ένα κυκλικό σχήμα (από την ύπαιθρο μέχρι τη μεγάλη βιομηχανική πόλη), συνοψίζεται η συγκεντρωτική τάση (της βιομηχανίας, του κεφαλαίου, του πληθυσμού και των εργατικών χεριών) και ο ανταγωνισμός που στηρίζεται στα πλεονεκτήματα χωροθέτησης της βιομηχανίας (είτε από τη μεριά της υπαίθρου είτε από τη μεριά της πόλης): του περισσεύματος των εργατικών χεριών, του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού και της πτώσης της αμοιβής εργασίας, γεγονός που οδηγεί στη μετανάστευση (αυτή η διαδικασία δεν οδηγεί στη συνήθη σήμερα χρήση του όρου «πόλου», οι οποίοι ταυτίζονται με τις πόλεις). Ύπαιθρος (“Land”) στη σύγχρονη θεώρηση δεν είναι η μόνο η αγροτική ύπαιθρος είναι και οι εξωαγροτικές δραστηριότητες (πχ σήμερα τουριστικές αλλά και βιομηχανικές από τις αντίστοιχες χωροθετήσεις εκεί. Επισημαίνουμε εδώ την έλλειψη κατοίκων σε πολλά ορεινά χωριά, οι οποίοι διαμένουν στις πόλεις ιστορικά ανεπιστρεπτί. Έτσι η «ιδιωτεία» της ζωής στην ύπαιθρο έχει εκλείψει εν μέρει!). Η διαδικασία της συγκεντρωτικής τάσης στις πόλεις συνοδεύονταν από τις νέες μηχανές. Από τη χειροτεχνία (και την οικοτεχνία) με απλά εργαλεία προέκυψε η εργοστασιακή χειροτεχνία (στη βάση των νέων εφευρέσεων των μηχανών, όπου θα πρέπει να αναζητηθούν ιστορικά οι όροι «μανουφακτούρα», χειροτεχνία- χειροτεχνικά εργαστήρια ή εργοστάσια-, βιοτεχνία και βιομηχανία, όπως το κάνει ο Μαρξ και στο *Κεφάλαιο*. Η προσπάθεια που καταβάλλαμε, με τη σύγκριση των μεταφράσεων και των πρωτότυπων κειμένων στα γερμανικά, παρακινδυνευμένη μεν και σίγουρα με αστοχίες και αβεβαιότητες δε, παραμένει ανοιχτή στη συζήτηση ως προς τα πρωτότυπα κείμενα).

Βιβλιογραφία

- Αξελός, Κ., 2000. *Ο Μαρξ στοχαστής της τεχνικής (από την αλλοτρίωση του ανθρώπου στην κατάκτηση του κόσμου)*. (Μετάφραση Τ. Αθανασόπουλος), Καστανιώτης, 465 σελ.
- Brake, K., 1980. *Zum Verhaeltnis von Stadt und Land: Historie, Ursachen und Veraenderungsmoeglichkeiten der Siedlungsstruktur der BRD*. StadtPlan 1: Pahl Rugenstein Verlag, Koeln, 171 pp.
- Castells, M., χ.χ.έ. *Κρίση του κράτους, συλλογική κατανάλωση και αστικές αντιθέσεις*. Στο: Ν. Πουλιαντζάς (Διεύθυνση), *Η Κρίση του Κράτους*, Παπαζήσης, σελ. 165-193.
- Ένγκελς, Φρ., 1963. *Αντι-Ντύρινγκ (ή η ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Όυγκεν Ντύρινγκ)*. (Μετάφραση Τ. Στεργίου), Αναγνωστίδης, 533 σελ.
- Engels, F., 1983. *Herrn Eugen Duehrings Umwaelzung der Wissenschaft ("Anti-Duehring")*. Marx -Engels - Werke (MEW), Band 20, Dietz Verlag, Berlin. In: http://marxwirklichstudieren.files.wordpress.com/2012/11/mew_band20.pdf (17.9.2014)
- Ένγκελς, Φρ., 1974α. *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*. (Εισαγωγικό σημείωμα E.J. Hobsbawm, μετάφραση Λ. Αποστόλου), μέρος Α', Άπαντα, τ. 2, Μπάυρον, 215 σελ.
- Engels, F., 1974β. *Die Lage der Arbeitenden Klasse in England (Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen)*. Dietz Verlag (6^η έκδοση), Berlin, 432 pp.
- Engels, F., 1974γ. *Zur Wohnungsfrage*. Verlag Marxistische Blätter (σύμφωνα με την έκδοση MEW, τ. 18), Frankfurt/Main, 119 pp.
- Ένγκελς, Φρ., 1980. *Για το ζήτημα της κατοικίας*. (χωρίς όνομα μεταφραστή!), Σύγχρονη Εποχή, 117 σελ.
- Hobsbawm, E.J., 2003. *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*. (Μετάφραση Δ. Κούρτοβικ), (γ' ανατύπωση), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 507 σελ.
- Hobsbawm, E.J., 2005. *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*. (Μετάφραση Μ. Οικονομοπούλου), (ε' ανατύπωση), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 482 σελ.
- Κωτσάκης Δ., 1987. *Η γαιοπρόσδοος σαν στοιχείο της οικονομικής λειτουργίας του χώρου (Μελέτη στη θεωρία της αξίας του Μαρξ)*. διδ. διατριβή, ΑΠΘ, 270 σελ. (επίσης στο: <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/0635#page/1/mode/2up> 30.6.2011)
- Laepple D., 1978. *Gesellschaftlicher Reproduktionsprozess und Stadtstrukturen*. In: Mayer, Roth, Brandes (Hrsg.) *Stadtkrise und soziale Bewegungen (Texte zur internationalen Entwicklung)*, Europaeische Verlagsanstalt, Koeln, σελ. 23-54.
- Λεφέβρ, Α., 1987. *Μια σκέψη που έγινε κόσμος (Πρέπει να εγκαταλείψουμε τον Μαρξ)*. (Μετάφραση Ε. Κορομηλά), Κένταυρος, 234 σελ.
- Marx, K., 1974. *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie (Rohentwurf 1857-1858)*, Dietz Verlag (2. Auflage), Berlin, 1102 pp.
- Marx, K., 1977. *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*. Erster Band, Marx-Engels-Werke (MEW), Band 23, Dietz Verlag, Berlin, 955 pp.
- Μαρξ, Κ., 1978. *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής Οικονομίας*. Τόμος Πρώτος, (Μετάφραση Π. Μαυρομμάτη), Σύγχρονη Εποχή, 886 σελ.

- Μαρξ, Κ., 1983. *Προκαπιταλιστικοί Οικονομικοί Σχηματισμοί*. (Εισαγωγή Ε. Hobsbawm, μετάφραση Θ. Καλοπίσης), Κάλβος, 215 σελ.
- Μαρξ, Κ., 1990. *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας [1857-1858] (Grundrisse)*. (Πρόλογος-Μετάφραση-Σημειώσεις: Δ. Διβάρης), τόμος Β', Στοχαστής, 685 σελ.
- Μαρξ, Κ., χ.χ.έ. *Ο άνθρωπος στην εργασία και τη συνεργασία (από τα "Grundrisse" της «Κριτικής της πολιτικής οικονομίας» [1857-58])*. (Μετάφραση Σ. Καμπουρίδης), Αναγνωστίδης, 272 σελ.
- Marx, K., Engels, F., 1981. *Die deutsche Ideologie*. Marx-Engels-Werke (MEW), Band 3, Dietz Verlag, Berlin, 610 pp.
- Μαρξ, Κ., Έγκελς, Φ., χ. χ. έ.. *Η γερμανική ιδεολογία*. (Μετάφραση-επιμέλεια Κ. Φιλίνη), τόμος πρώτος, (έκδοση τέταρτη), Gutenberg, 413 σελ.
- Μαρξ, Κ., Έγκελς, Φ., 2004. *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. (Εισαγωγή: Eric Hobsbawm, μετάφραση Γ. Κόττης, μετάφραση εισαγωγής Β. Καπετανγιάννης), Θεμέλιο, 118 σελ.
- Marx, K., Engels, F. 1972. *Manifest der Kommunistischen Partei*. MEW, τ. 4, Dietz Verlag, in: http://www.mlwerke.de/me/me04/me04_459.htm#Kap_I (27.6.2011).
- Πασχαλίδης Α., 1986. *Δυναμική της Ανάπτυξης στον Αγροτικό Χώρο. (Τάσεις διαρθρωτικών μεταβολών στην περιοχή Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης 1950-1985)*. διδ. διατριβή, Επιστημονικές Εκδόσεις ΔΠΘ, Ξάνθη, 239 σελ. (επίσης στο: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/0530> 17.5.2011).
- Ροδολάκης, Ν., 1997. *Από την Πολεοδομία-Χωροταξία στην Περιφερειακή Ανάπτυξη*. Δεδούσης, 208 σελ.
- Σιλντς, Ρ., 2007. *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγώνας (Διαλεκτικές του Χώρου)*. (Μετάφραση Λ. Γυϊόκα), σειρά: Περάσματα/2: Βάνιας, 402 σελ.
- Τοντόροφ, Ν., 1986. *Η βαλκανική πόλη (15^{ος} -19^{ος} αιώνας): Κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*. Ιστορική βιβλιοθήκη: Θεμέλιο, τόμοι Α: 271 σελ. και Β: 751 σελ.
- Χαστάογλου, Β., 1982. *Κοινωνικές Θεωρίες για τον Αστικό Χώρο (Κριτική Ανάλυση)*. Παρατηρητής, 186 σελ.
- Χαστάογλου Β., 1982. *Η σχέση πόλης υπαίθρου στον Γκράμσι (μια απογραφή των κυριότερων θεμάτων)*. Πόλη και Περιφέρεια, 3: 7-35.